

Списание ЕПОХИ
Издание на Историческия факултет на
ВТУ „Св. св. Кирил и Методий“

Journal EPOCHI [EPOCHS]
Edition of the Department of History of
St. Cyril and St. Methodius University of Veliko Turnovo

Том / Volume XXIII (2015),
Книжка / Issue 1

КОЯ ЦЪРКВА С ПАТРОН СВ. ГЕОРГИ Е ИЗДИГНАТА ПРЕЗ XVI ВЕК В АРБАНАСИ?

Хитко ВАЧЕВ

WHICH CHURCH WITH ST. GEORGE AS PATRON WAS BUILT IN THE 16th CENTURY IN ARBANASSI?

Hitko VACHEV

Abstract: Nowadays in the south-western part of the village of Arbanassi there is a church whose patron is St. George. A lot of conservation and restoration work has been carried out in this church. Prior to this the church had been studied from an architectural point of view. It was established that the church was built during the first half of the 17th c.

However, a recent study suggests that the church was built in the 16th c. Evidence in support of the earlier dating was found in the stylistic analysis of some of the mural decoration in the altar of the church and in the adjoining gallery.

A more profound interpretation of the architecture of the church, the ascertained sequence of structuring the individual sections of the church, as well as the applied design solutions firmly refute the view that the first construction period of St. George's Church can be dated to the 16th c.

Indeed, in the 16th c. there was a church dedicated to St. George in the village of Arbanassi. This is the current chapel of St. Demetrius' Church, which existed as an independent unit in the 16th c. This was attested during archaeological excavation works carried out inside the building and in the yard. The findings indicate that at about the mid-16th c. a church, consisting of an altar, nave and narthex was built. The studies of the surviving fragments from the earlier mural layer validate unambiguously the proposed dating.

In the early 17th c. the existing St. George's Church was reconstructed and was incorporated in the building of the newly erected St. Demetrius' Church. As of 1621 the mural paintings inside were completed. Over the time the new patron of the church – St. Demetrius – gained currency. Therefore a new church, dedicated to St. George, was constructed later on in the southwestern quarter of the village of Arbanassi.

Key words: Arbanassi, church St. Demetrius, church St. George, paintings, 16th and 17th Centuries.

Вероятно заглавието на настоящата статия ще се стори най-малко странно на специалистите, познаващи паметниците на църковната архитектура и изкуство в Арбанаси. Известно е, че през периода XVI – XVIII в. в селището са издигнати, многократно разширявани и стенописани храмовете: „Рождество Христово“, „Св. архангели Михаил и Гавраил“, „Св. Атанасий“, „Св. Димитър“, „Успение на св. Богородица“, „Св. Никола“ и „Св. Георги“ [Вачев, Х. 2006 и цит. там литература]. От представения списък се вижда, че само един от тях има за патрон св. Георги. Поставеният в заглавието въпрос обаче предполага, че съществува поне още една църква, която има същия патрон. И това наистина е така, което е установено при най-новите комплексни археологическо-изкуствоведски проучвания, проведени на територията на селището. Предварителни съобщения за получените резултати вече са обнародвани [Вачев, Х. 2005, с. 64 – 69; Попова, Е. 2009, с. 22 – 28; Попова, Е. 2009/2010, с. 35 – 60].

Най-общо казано, в тях се застъпва тезата, че сегашният параклис на църквата „Св. Димитър“ първоначално е съществувал като самостоятелен храм, а негов патрон е бил св. Георги. Наличието на два храма, посветени на един и същи светец, от своя страна, провокира цяла поредица от въпроси. Те могат да бъдат резюмирани по следния начин.

Синхронно ли функционират двете църкви, защо впоследствие няма исторически спомен за патрона на едната от тях и каква е причината за това състояние на нещата? По мое мнение ключът към отговора на поставените въпроси е този за датата на издигането на постройките. Акцент в настоящото изследване е поставен именно върху разрешаването на този проблем. Това, от своя страна, ще позволи впоследствие да бъде даден отговор и на останалите проблемни моменти.

Както вече споменах, към сегашния момент на територията на Арбанаси се намира една църква, която има за патрон св. Георги. Тя е разположена в югозападната част на селището. С оглед целите на изследването, в следващите редове представям описание на паметника, както и съществуващите мнения по отношение на строителната му история.

Храмът „Св. Георги“ се намира в югозападната част на Арбанаси. По своя външен вид той не се различава особено от останалите арбанашки черкви – масивно изградена постройка, покрита с двускатен покрив. Размерите му са 21 x 10,5 м. Сегашното му състояние е резултат на сериозна консервационна и реставрационна намеса, но за щастие, резултатите от предхождащите я архитектурни изследвания са обнародвани [**Теофилов, Т.** 1977, с. 18 – 27]. По тази причина в описанието на архитектурно-композиционната форма и плановото му решение използвам данните от споменатите проучвания.

Черквата е еднокорабна, едноапсидна, засводена, с притвор от запад и галерия от север (Обр.1). Входът е от северната страна и въвежда направо в галерията. Вероятно тя е била отделена от останалите части с паянтова, кирпичена стена, която вече не съществува, но някога е образувала малко преддверие, откъдето се е влизало в притвора. Галерията и притворът са с дъсчено покритие, приковано към гредоред. Каменните стени на галерията са дублирани от вътрешната си страна с кирпичени стени, които в горния си край са образували холкел. Влизането в наоса става чрез вход на западната стена. Той е покрит с полуцилиндричен свод със смесена конструкция – тухли до първите третини над петите, а горната част е от цепени бичмета върху дъбови укрепителни ребра. Обтегачите в полетата между ребрата служат и като биндерни греди за покривната конструкция. Апсидата е полукръгла, слабо изваяна навън. Пред нея се намира олтарна маса с масивен цокъл, измазан с глина. От двете страни на апсидата, с различна височина от пода са изградени две ниши, имитативно изпълняващи ролята на протезис и диаконикон.

По въпроса за датата на издигане на храма са изказани различни мнения. Й. Попгеоргиев счита, че черквата е построена през 1661 г [**Попгеоргиев, Й.** 1904, с. 66]. Основание за това виждане му дава съдържанието на един надпис върху шурцовия камък на източния прозорец от северната фасада на галерията, който гласи: „ + 1661 месец юни 2 Николаус Йоану.“ Зографията в наоса споменатият автор датира в 1710 г. въз основа на друг надпис, в който се казва, че храмът се „произдига“ и „подновява“ във времето на епитропа Недялко и поп Стамо в 7218 (1710 г.). За Д. Папазов в надписа е съобщено името на ктитора, а отбелязаната дата се отнася за построяването или изографисването на църквата [**Папазов, Д.** 1937, с. 45]. Същото становище застъпва и Д. Костов (**Костов, Д.** 1959, с. 90 – 91). И в по-ново време годината 1661 г. се приема от някои изследвачи като дата, фиксираща издигането на храма [**Харитонов Х., Чохаджиева, Г., Ръцева, С.** 2003, с. 51]. Според тях, той е издигнат върху основите на средновековна църква, без обаче да привеждат факти, от които да е видно основанийето за това виждане. Интересна, но в противоречие с наличните сведения теза застъпва холандският учен М. Кил [**Кил, М.** 2002, с. 89]. За него стенописите в църквата датират от 1561 г. и техни автори са Никола, син на Онуфрий от Елбасан, и сътрудникът му Йоан. В една моя работа, посветена на проблемите около това виждане, предложих достатъчно аргументи за несъстоятелността на тази теза [**Вачев, Х.** 1995, с. 171 – 177].

По-голямата част от гореизложените мнения са обект на критика в публикацията на Т. Теофилов, посветена на архитектурните изследвания на паметника [**Теофилов, Т.** 1977, с. 23]. Споменатият автор установява, че първоначално в обема на сегашния наос е съществувал самостоятелен храм. Той се състои от олтар, наос и притвор, засводяването му е масивно. Отделни части от него са били стенописани. В първото десетилетие на XVIII в. е извършено преустройство. Стената на притвора е премахната. От първоначално съществуващия храм е запазена и преупотребена зидарията в апсидата и тази на западната стена. Южният зид на черквата е изместен с около метър навън, за да се разшири новосъздадения наос. Паралелно с това са изградени притвор и галерия. Като се съди по надписа, съобщаващ за завършването на зографията, преустройството е отнесено в първото десетилетие на XVIII в. [**Тео-**

филов, Т. 1977, с. 24]. При проучванията е установено, че върху страницата на втория прозорец на галерията се намира продължението на надписа от 1661 г. Начинът му на поставяне подсказва, че каменният блок е преупотребен като строителен материал. Според Б. Богданов целият надпис има следното съдържание: „+ 1661 месец юни 2 Никола . син на Йоан...от град Янина” [**Теофилов, Т.** 1977, с. 27]. Трябва да добавя, че в една моя работа изказах хипотезата, че вероятно този надпис има отношение към някакво частично преустройство в църквата, но съществуващите на този етап данни не са достатъчни, за да я докажа [**Вачев, Х.** 1995, с. 176 – 177].

Представената строителна история на храма се подкрепя и от други сведения. Със сигурност, първоначално изградената църква е съществувала през първата половина на XVII в. В септемврийския миней, принадлежащ на църквата, е нанесена приписка от 1648 г. [**Папазов, Д.** 1959, с. 65]. Към първата половина на XVII в. се отнася изпълнението на апостолския фриз от иконостаса на църквата [**Гергова, И.** 1993, с. 98, обр. 36].

На различно мнение по отношение на най-ранния етап от строителната история на църквата „Св. Георги” е Ив. Гергова [**Гергова, И.** 2005, с. 47 – 53]. В подкрепа на виждането си тя привежда няколко аргумента, като почтено отбелязва, че някои от предложените датировки имат хипотетичен характер. В резюмиран вид най-ранната строителна история на църквата според нея изглежда по следния начин.

През 1569 г. вече съществува каменна еднокорабна църква с притвор, а до нея от север помещение, градено от кирпич. По това време е изпълнен иконостасът, а наосът и северното помещение са частично изписани. Впоследствие, преди 1616 г., масивният свод на църквата рухва и унищожава иконостаса. Около 1616 г. е изпълнен нов иконостас. След 1661 и преди 1709 г. църквата е реконструирана – наосът е разширен на юг, стената между притвора и наоса е премахната, изградени са нов притвор и галерия от север, обхващаща останките от кирпичения градеж. През периода 1709 – 1710 г. са изпълнени стенописите в наоса и върху източната стена на притвора. Предложената хронология на строежа на храма е на базата на следните аргументи.

От църквата произхожда икона на св. архангел Михаил от царския ред, датирана от 1569 г. Част от изображенията на източната стена в олтара се отличават като стил от останалите. Това са Богородица Платитера в конхата на апсидата, Причастие на апостолите под нея, Мелисмос със св. Василий Велики, св. Йоан Златоуст и два ангела в долната част на апсидата, архидякон Стефан, образите на Христос на трон в мандрола, Христос в гроба, оплакван от Богородица и св. Йоан Богослов. Споменатият по-горе изследвач намира паралели между лика на Богородица, иконографията на Причастие на апостолите и орнаментите от дрехата на св. Стефан със стенописите на манастира Филантропинон в острова на Янинското езеро (около 1542 г.). При сравнение на датираната в 1569 г. икона на св. архангел Михаил с изображението на архидякон Стефан се откриват сходства в типажа и изпълнението на подробностите. Допуска се, с известни резерви, че стенописите в старата църква са изпълнени от същия зограф, работил през 1569 г. иконата и вероятно целият първи иконостас на храма.

Стенописите в галерията са разположени в източната част. На източната стена върху кирпичния градеж има три ниши. Централната е по-широка и заострена, а страничните са полукръгли в горната си част. В централната е изобразен св. Георги на кон, убиващ змея, със спасената царска дъщеря до него. В лявата е св. Теодор Стратилат в цял ръст, в дясната – св. Теодор Тирон също в цял ръст. Двата са представени като мъченици, държащи кръстове, с наметки, подплатени с хермелин. Между нишите отгоре са разположени три бюста на светци, чиито сигнатури не са запазени. Допуска се, че става дума за изображения на тримата отроци Ананий, Азарий и Мисаил. В голяма ниша в източния край на южната стена е изобразен до пояс св. Николай Мирликийски. Съдейки по меката пластична трактовка на формите, фините бели бликове, начинът на оформяне на детайлите, добре пропорционирани фигури, Ив. Гергова допуска, че тези стенописи са работени от най-ранния майстор, идентифициран в олтара на наоса. По отношение на иконографията на светците св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат, тя намира паралели в епирски паметници от XVI в. (манастира св. Богородица Елеуса, църквата Преображение в с. Велциста). Въз основа на тази датировка е представено виждането върху строителната хронология на паметника.

Ив. Гергова не приема изказаното от другите автори, писали за архитектурата на църквата, мнение, че кирпичният градеж е допълнително поставен, следователно по-късен. Основание за това е

стилът на стенописите, положени върху него. На тази база тя счита, че когато около средата на XVI в. църквата е била построена и частично изписана, от северната страна на наоса е имало помещение с кирпичен градеж, изписано в източната част. Фреските са оцелели при разрушаването на западната част на постройката, останките от помещението са били запазени и защитени от новия каменен градеж на галерията, изпълнен след 1661 г.

Един от най-важните моменти в представената теза е този за датировката на кирпичения градеж в галерията. Върху него е установено наличието на зография, която по стилските си характеристики показва сходства с тази от олтара на църквата и с паметници от югозападните части на Балканския полуостров, датирани от XVI в. По отношение на въпросния кирпичен градеж в галерията Т. Теофилов, извършил архитектурното изследване на църквата „Св. Георги“, заявява следното: *Каменните стени на галерията са дублирани от вътрешната си страна с кирпичени стени, които в горния си край са образували холкел. Таванът е бил от чамови дъски с фуги, покрити с лайсни. Нишите в апсидната част са изградени също от кирпич... Силно износени бяха допълнителните кирпичени стени на галерията* [Теофилов, Т. 1977, с. 20, 25]. От цитата е видно, че той никъде не е установил въпросният кирпичен градеж да предхожда издигането на каменните стени на галерията, които са изградени през първото десетилетие на XVIII в. За Ив. Гергова по-ранен е градежът от кирпич, посредством който е оформено помещение северно от църквата.

Търсейки отговор на този дискуссионен въпрос, на мене ми се отдаде възможност да работя с документацията от архитектурното заснемане на църквата, предхождащо извършването на консервацията и реставрацията ѝ. От тях става видно следното. Наличие на кирпичен градеж е установено по протежение на северната стена, от североизточния ъгъл до входния отвор. За участъка до входа е отразено, че кирпичената стена стъпва върху подовата настилка, която опира до изградените от камък стени на галерията. Кирпичен градеж има и на южната стена. Дебелината на въпросните две надлъжни стени е 0,12 м. Посредством кирпич са оформени трите ниши на източната стена. Те имат дълбочина 0,13 м. Тяхното дъно, върху което са изписани изображенията на св. Георги, св. Теодор Тирон и Теодор Стратилат представлява изравнителен пласт от глина, който има дебелина 2 см.

Ако се приеме вероятността въпросното помещение от север да е изградено едновременно с издигането на църквата от XVI в., се получава следната картина. Въпросният храм (без апсидата) има дължина 13 м. Помещението, ако се съди по запазения по северната стена участък, обаче е дълго 14,05 м, докато южната му стена е с дължина като на църквата. Ширината е 2,34 м. Оформената с кирпич източна стена е с дебелина 0,15 м. При тези параметри се получава помещение с площ 32,87 кв. м., носещите стени на което са от кирпич и имат дебелина 0,12 – 0,15 м. Дори да приема, че в случая е било намерено добро конструктивно решение, възможно ли е въпросното помещение, изпълнено от кирпич, да остане незасегнато от предполагаемото разрушение на масивния свод на църквата преди 1616 г. Към това ще добавя, че участъкът с нишите, върху които има стенописни изображения, реално има дебелина 2 см. Те също не са засегнати при разрушението на масивната конструкция, което при съществуващите параметри е почти невероятно. Холкелът в горната част на кирпичения градеж има отношение към декоративното оформление на дъсчения таван на галерията, но конструктивно той няма отношение към носещата му конструкция. Тя стъпва върху масивно изградените каменни стени на галерията и северния зид на наоса.

На базата на тези данни считам, че няма убедителни доказателства за съществуването на помещение от кирпич, издигнато заедно с църквата в най-ранния период. Категорично доказателство, че в случая става дума за дублиране на вече съществуващите каменни стени с кирпичен градеж, извършено в по-ново време, е обстоятелството, че той стъпва върху вече съществуващата каменна настилка. Тук логично възниква въпросът, защо се е наложило съществуващите каменни стени на галерията да бъдат дублирани от вътрешната си страна с кирпичен градеж. Считам, че това най-вероятно е станало във връзка с изграждането на допълнителните паянтови стени, посредством които е оформено преддверието в западната част на галерията и отделянето ѝ от пространството на притвора.

В заключение на тази част от изследването ще отбележа, че представените архитектурни данни опровергават виждането, че църквата „Св. Георги“ през втората половина на XVI в. още е същес-

твувала. Що се касае до въпроса за стиловите характеристики на въпросната живопис, считам, че трябва да бъдат направени нови опити за допълнително изследване¹.

Другият храм, посветен на св. Георги в Арбанаси, е сегашният параклис на църквата „Св. Димитър“. Тя се намира в сегашната централна част на селището Арбанаси. Разположена е в северозападната част на обширен двор с площ от около 5 дка.

В сегашното си състояние храмът представлява издължена по оста изток – запад масивна каменна постройка, покрита с двускатен покрив (Обр. 2). Размерите ѝ са 25,70 x 10,80 м. Покривът е керемиден, северният му скат е по-дълъг и се спуска по-ниско. Основен строителен материал е ломен камък, спойката е хоросанова, със значителен примес на пясък. За изравняване на каменните редове е използвана дървена сантрачна система, част от която е видима по фасадите. Обемът на сградата е лаконичен, стените са плътни, единствено прозоречните отвори им придават някаква пластичност. По-тектонична е източната фасада, която е разнообразна от апсидите на същинската църква и параклиса. Те се издигат на около две трети от височината на източната стена и имат самостоятелно покритие. Пространството над апсидата на същинската църква е било декорирано със стенопис, който сега е запазен частично.

До последното десетилетие на XIX в. храмът е стоял в автентичния си вид, стенописната му украса е била изцяло запазена. По неизвестни причини през 1890 г. по-голямата част от зографията е замазана с варова бадана [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 110]. При катастрофалното земетресение от 1913 г. църквата получава значителни поражения – рухват сводовете, северният и западният зид на притвора, както и почти цялата северна стена на параклиса и галерията [Костов, Д. 1959, с. 92 – 93]. През 30-те години на XX в. е направено частично възстановяване на сградата, а в 70-те години на същото столетие е извършена архитектурна консервация и частична реставрация.

Най-ранното писмено свидетелство за функционирането на храма е ктиторски надпис от 1621 г., разположен на западната стена на наоса, над входната врата. Той гласи: „Изписа се и се изпълни този божествен и всепочитан храм на всеславен великомъченик Димитър // Мироточивец в лето (от Адама ? От Сътворението ?) 7129 със средствата и труда на най-благодетелния господин Те // одор наместник заедно с почтеннейшия господин Георги и цялата му енория“ [Попова, Е. 2009 – 2010, с. 41 – 42].

Досега храмът не е бил обект на самостоятелно проучване по отношение на цялостната му строителна история и архитектура. Той е включен в общите изследвания, посветени на църковните паметници в Арбанаси [Попгеоргиев, Й. 1904, с. 109 – 111; Цонев З. 1934, с. 39; Костов Д. 1959, с. 92 – 93]. В тях е направено сравнително точно описание на цялостния вид на постройката и отделните ѝ части. Въз основа на данните от епиграфските паметници, приписките в богослужебните книги и църковната утвар, изследвачите отнасят изграждането на църквата към XVII в. За Д. Папазов през XVI в. по-голямата част от храмовете в Арбанаси вече съществуват, като допуска, че може да са строени и по-рано [Папазов, Д. 1937, с. 37 – 51]. Той обаче не отбелязва дали сред тях е “Св. Димитър”, както и не привежда никакви аргументи в подкрепа на изказаното мнение. Изграждането на черквите в селището, в това число и “Св. Димитър”, според Кр. Миятев става през XVII в. [Миятев, К. 1965, с. 212 – 214, 218]. Я. Николова не се спира конкретно върху датата на издигане на храма, а само отбелязва, че зографията е изпълнена на два етапа – през 1612 и 1794 г. [Николова, Я., Тунев, Т. 1958, с. 50].

По-голямата част от досегашните изследвачи на паметника не разграничават отделни строителни етапи в изграждането му. По повод архитектурното изследване на храма “Св. Георги” в Арбанаси, Т. Теофилов отбелязва, че при по-голямата част от арбанашките църкви първоначално съществуват само наосите, а впоследствие към тях са добавени останалите обеми [Теофилов, Т. 1977, с. 21]. Ако се следва тази констатация, строителната история на разглеждания паметник би трябвало да е следната – първоначално е издигнат храмът, чийто патрон е св. Димитър, а впоследствие към него са добавени обемите на параклиса и галерията.

¹ В средата на 70-те години на XX в. по поръчка на НИПК – София, реставраторът Серджо Пигадини сваля изцяло стенописите с намерение те да бъдат върнати по местата им след архитектурното укрепване на сградата. Към днешна дата те все още не са върнати. Както отбелязва Ив. Гергова, описанието им се извършва по фотоси от архива на Института за изкуствознание. Вж. Гергова, Ив., Е. Попова, Е. Генова, К. Клисаров, Н. 2006, с. 113 – 114.

По-различно мнение по въпроса изказва Ив. Гергова. Според нея още в началото на възникване на арбанашките църкви техният тип е съществувал. Конкретно за „Св. Димитър“, тя не разграничава отделни строителни етапи, а счита, че храмът е имал параклис още през XVI в. [Гергова, И. 1999, с. 10; Гергова, И. 2005, с. 52].

Нов етап в изследванията на храма е поставен през 2002 г. със започналите археологически разкопки. В продължение на няколко сезона са проучени гробните съоръжения, разположени във вътрешността на църквата, направени са сондажи с цел изясняване на строителната ѝ история, изследвани са гробове от некропола, разположен в дворното пространство (Вачев, Х. 2003, с. 113; Вачев, Х., Станчева, М. 2004, с. 203 – 204; Вачев, Х., Станчева, М., Чокоев, И. 2005, с. 186; Вачев, Х., Петракиев, И. 2010, с. 511 – 513). Придобитите резултати позволиха да бъдат изяснени проблемите, свързани с датата на изграждане на храма, етапите в строителството му и спецификата на архитектурно-композиционната му форма [Вачев, Х. 2005, с. 64 – 69; Вачев, Х. 2006, с. 50 – 56; Вачев, Х. 2010, с. 641 – 643]. Важен принос за историята на църквата са изследванията, посветени на зографията ѝ [Попова Е. 2009, с. 22 – 28; Попова, Е. 2009 – 2010, с. 35 – 60]. В тях са представени предварителните наблюдения върху иконографската програма и стиловите особености на двата стенописни пласта, датирани от XVI и XVII в.

В по-старите изследвания няма сведения кой е патронът на параклиса, разположен от северната страна на същинска църква. В книгата си, посветена на историята на Арбанаси, Д. Костов отбелязва, че параклисът е посветен на св. Нестор (Костов Д. 1959, 36). Впоследствие тази теза се повтаря безкритично в популярни издания [Харитонов, Х., Чохаджиева, Г., Ръцева, С. 2003, с. 51] и научни монографии [Ръцева, С. 2005, с. 21]. Анализирайки изображението в патронната ниша и наличието на житиен цикъл на св. Георги в първия живописен слой, изказах мнение, че именно първомъченикът е патрон на параклиса [Вачев, Х. 2005, с. 68]. Впоследствие тази теза бе възприета и допълнително аргументирана от други изследвачи на паметника [Попова, Е. 2009, с. 22 – 28; Попова, Е. 2009 – 2010, с. 47 – 48].

Достигналата до наши дни църква „Св. Димитър“ има усложнена архитектурна композиция. Състои се от олтар, наос и притвор, разположени последователно по оста изток – запад. На северната страна е разположен параклисът „Св. Георги“, който е обединен със същинската църква посредством Г-образна галерия от север и от запад. Така описаната архитектурна композиция е следствие на строителни дейности, извършени на няколко етапа².

С оглед целта на изследването, специален обект на внимание е параклисът, посветен на св. Георги (Обр. 2). В сегашното си състояние той представлява един доста издължен по оста изток – запад еднопространствен обем с размери 15,80 x 5,06 м. На изток завършва с полукръгла апсида, която има височина 2,30 м, ширина 2,04 м и дълбочина 1,04 м. Тя се осветява от прозоречен отвор с размери 0,40 x 0,18 м. Избиването му е станало след полагането на последния стенописен пласт, при което е унищожено изображението на Христос Емануил. На източната стена са оформени протезисна и дякониконна ниша. Първата има размери 0,77 x 0,70 x 0,50 м., а втората – 0,37 x 0,30 x 0,37 м. Пред апсидната конха е разположена каменна олтарна маса с размери 1,20 x 0,90 x 0,13 м. Тя лежи върху призматична подставка с височина 0,99 м и ширина на страницата 0,55 м. Олтарната маса е изработена от доломитизиран варовик, а подставката е изградена от тухли, впоследствие измазани с хоросан.

Входът към вътрешността на храма е на западната стена. Неговата височина е 1,56 м, а ширината – 0,98 м. Изместен е спрямо оста на симетрия с 0,70 м в северна посока. Вътрешността на помещението се осветлява от три прозоречни отвора, разположени на северната стена. По цялото протежение на южната стена на параклиса е запазена петата и част от свода. Същият е изпълнен от тухли с размери 0,22 x 0,08 x 0,025 м, свързани чрез хоросанова спойка. Не се констатират следи от укрепителни ребра. Петата на разглеждания свод е на височина 2,30 м от сегашното ниво на пода. Подовото покритие е от каменни плочи, без следи от обработка. Южната стена на параклиса (явяваща се северна за наоса на църква с патрон св. Димитър) има дебелина 0,93 м. С такава ширина е и западната му стена, докато всички останали зидове на църковната постройка са значително по-тесни и варират в границите от 0,62 до 0,73 м

²Регистрирани са три основни строителни етапа. Те ще бъдат подробно представени в монографичния труд на автора на настоящата статия, посветен на проучванията на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси.

Внимателният прочит на запазените архитектурни останки, анализът на използваните конструктивни прийоми, резултатите от археологическите проучвания, извършени във вътрешността на постройката, и стиловите особености на зографията, дадоха възможност да бъде установен най-ранния строителен етап от съществуването на храма.

Първоначално е била изградена църква, посветена на св. Георги, която е заемала обема на сегашния параклис. От градежа ѝ до днес са оцелели южната, част от западната и източната стена [Вачев, Х. 2005, с. 65 – 67]. Южната и западната стена на постройката, които са конструктивно свързани, имат дебелина 0,93 м. Конструктивна е връзката между южната и източната стена, ако се съди по запазения участък с височина около 1,98 м при югоизточния ъгъл. При извършените по-късни реконструкции от външната страна на апсидата е прибавена допълнителната зидария, което не позволява към момента да се установи дебелината на източната стена. Конструктивната връзка между споменатите стени и еднаквата им ширина са показателни, че те принадлежат на една към времето на издигането си самостоятелна постройка. Запазените по цялото протежение на южната стена пета и малки сегменти от свода са указание за масивно засводяване на църквата. Резултатите от проведените археологически проучвания потвърждават гореспомнатите виждания и позволяват да бъде изказано мнение за планова схема на този най-ранен храм. На разстояние 7,30 м западно от източната стена е разкрита субструкцията на зид, ориентиран в посока север – юг. Той е конструктивно свързан със субструкцията на южната стена, има същата ширина и идентичен начин на изграждане. Няма съмнение, че това е основата на стената, разделяща обема на тогавашната църква, съответно на наос и притвор. Конструктивната връзка между двата зида е категорично указание, че първоначално е изграден храмът посветен на св. Георги. В композиционно отношение той се състои от олтар, наос и притвор. За такова вътрешно разпределение допълнителна информация предоставя видът на цокълния фриз, принадлежащ към първия стенописен пласт. В участъка, където разделителната стена се е издигала във височина и се е свързвала с южния зид, на ширина 0,94 м, няма данни за полагането му. В частта, принадлежаща на наоса, цокълът е във вид на вълнообразни наклонени линии в червен и охров цвят върху бял фон. В пространството на притвора цокълът е във вид на растителен фриз: спираловидно нагънат ластар с полупалмети в червено и бяло върху синя основа. Въз основа на открития при проучванията подемен археологически материал считам, че изграждането на храма, състоящ се от олтар, наос и притвор, е станало около средата на XVI в.³ Разположената на западната фасада патронна ниша е точно указание къде е бил тогавашният вход.

Допълнителна светлина върху въпроса за най-ранния строителен етап дават резултатите от проучването на гроб № 28. Той се намира в пространството, което в момента се заема от наоса на църквата „Св. Димитър“. Разположен е в непосредствена близост до северния аркосолий. Гробната яма е на дълбочина 0,74 м., ориентирана е в посока запад – изток, в нея не се констатира след от специално оформление. Погребеният индивид от мъжки пол с дължина 1,60 м е поставен в дървен ковчег. Положен е по гръб, черепът е върху тила, извит към лявото рамо. В анатомичен порядък са запазени гръбначният стълб, дясната част на таза, дясната ръка (поставена върху коремната област), дясната бедрена и подбедрена кост. За лявата част от скелета липсват каквито и да било данни, защото са прерязани и вследствие на това унищожени от субструкцията на южната стена на църквата „Св. Георги“. Въпросният гроб принадлежи към некропола, функционираше преди издигането на храма [Вачев, Х. 2010, с. 642 – 643].

Изследванията върху стенописната украса в параклиса подкрепят предложената от мен дата на издигане на паметника [Попова, Е. 2009 – 2010, с. 36 – 37; 46 – 50]. Наличието на частично

³ На строителното ниво на субструкцията е открита сребърна монета, сечена в Унгария. Тя е инвентаризирана под № 408 в полевата инвентарна книга на проучванията. Върху нея личат първите три цифри от датата 153. За съжаление, по-нататъшните проучвания по нея, както и върху останалите материали, придобити при археологическите разкопки от периода 2002 – 2004 г., бяха осуетени от извършения обир на трезора на Регионалния исторически музей във Велико Търново, когато те бяха откраднати. За повече информация вж. Вачев, Х. 2005, с. 66 – 67. В споменатото изследване, което имаше предварителен характер, бе отбелязано, че към храма „Св. Георги“ по време на най-ранния му строителен период е добавен екзонартекс от запад. При допълнителните проучвания беше установено, че въпросният обем е издигнат заедно с изграждането на църквата, чийто патрон е св. Димитър.

запазени останки от зография е установено в апсидната конха, по южната и западната стена. Върху южната стена се констатира наличието на два стенописни пласта. Към по-късния от тях принадлежат запазените участъци в апсидната конха и тези по западната стена. Въпреки че все още не са били обект на реставрационна намеса, по стил, композиция и колорит те са твърде близки до стенописите от наоса на църквата, посветена на св. Димитър, които имат дата на изписване 1621 г. [Пак там]. По-големи участъци от ранния стенописен пласт са запазени в източната част на южната стена и по цялото ѝ продължение в регистъра на цокълните фризове. В източната част има изображение на Небесна литургия: фигура на Христос и четирима ангели. В западна посока са представени шест сцени от житийния цикъл на св. Георги: св. Георги пред император Диоклетиан; бичуване с волски кожи; св. Георги в тъмницата, затиснат с каменна плоча; мъчението с колелото; св. Георги във варницата и обезглавяването на двама християни; обуват на св. Георги нажежени обувци. В западния участък на южната стена има незначителни фрагменти в основата на някои сцени от мартириума на светците. На базата на иконографските особености и стиловите характеристики изпълнението на зографията е отнесено към XVI-тото столетие [Пак там, с. 36 – 37].

Цялостното архитектурно-строително решение на църквата „Св. Георги” носи всички характерни за българската православна храмова архитектура белези от периода XV – XVI в. [Коева, М. 1977, с. 26 – 30]. Архитектурата ѝ е пределно стереометрична и опростена. Засводяването е масивно, сводът се носи директно от твърде дебелите надлъжни стени, в конструкцията не са използвани дублиращи арки и обтегачи, олтарното пространство лежи в една плоскост с това на наоса. Вътрешността на храма е била изцяло изписана. Някои особености в разположението на живописния регистър дават основание да считам съществуването през този период на някакъв вид иконостасна преграда. Става дума за регистрираната денivelация между долните рамки на изображенията на Небесната литургия и житийния цикъл на св. Георги [Попова, Е. 2009 – 2010, с. 47]. Вероятно тази денivelация е маркирала мястото на иконостаса, който затваря Небесната литургия в олтарното пространство и оставя патронния цикъл открит пред очите на богомолците.

В този си вид църквата просъществува до първите десетилетия на XVII в., когато е предприета мащабна реконструкция, довела до появата на храма „Св. Димитър”. От южната страна на дотогава съществуващата църква „Св. Георги” е издигнат храм, посветен на св. Димитър. Той се състои от олтар, наос и притвор, разположени последователно по оста изток – запад. Към старата църква е пристроен нов притвор. Старото и новоизграденото култови пространства са обединени под общ покрив. Проучванията сочат, че издигнатата църква е двупрестолна [Вачев, Х. 2006, с. 88 – 89].

Красноречиво доказателство за това са стенописните изображения в патронните ниши. В нишата на църквата, посветена на св. Димитър, са представени св. Димитър и св. Георги, изправени фронтално, а над тях от небесен сегмент Христос благославя с две ръце. На патронната ниша, разположена над входа към църквата „Св. Георги”, има изображения на св. Димитър и св. Георги, които поднасят на Иисус Христос модел на храма. В подкрепа на казаното се явява и оформлението на един триптих-поменик от първата половина на XVIII в. За него има убедителни доказателства, че е принадлежал на църквата „Св. Димитър” (Косева, Д. 2007, с. 38 – 49). Върху външната страна на двете му вратички са представени в цял ръст съответно св. Георги и св. Димитър като мъченици с кръстове в дясната ръка, а лявата е обърната в молитвен жест пред гърдите.

Фактически обаче, независимо че новоиздигнатият храм има за патрон двама светци, за жителите на селището гражданственост придобива името на единия от тях – св. Димитър. Конкретно доказателство за това е приписката от 1622 г. на йерей Стиляно, в която той отбелязва, че е направил преписа на хрониката на Псевдо-Доротей Монемвасийский в църквата “Св. Димитър” в Арбанаси [Тютюнджиев, И. 1996, с. 16].

В заключение ще обобща данните за хронологията на строежа на двете разглеждани църкви:

- около средата на XVI в. в селището Арбанаси е изграден и зографисан храм, посветен на св. Георги. Това е сегашният параклис на църквата “Св. Димитър”;
- в началото на XVII в. църквата “Св. Георги” е включена в обема на новоиздигнатия храм “Св. Димитър”. През 1621 г. е завършено стенописването му. Патрони на църквата са двамата светци, но гражданственост получава св. Димитър;

- в периода 1621 – 1648 г. в югозападната част на селището Арбанаси е издигнат нов храм, чийто патрон е св. Георги.

ЛИТЕРАТУРА/REFERENCES

- Вачев, Х.** 1995 – Х. Вачев. За тълкуването на един надпис от църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. – В: Палеобалканистика и старобългаристика. Първи есенни национални четения “Професор Иван Гълъбов”, В. Търново, 1995 [H. Vachev. Za talkuvaneto na edin nadpis ot tsarkvata „Sv. Georgi“ v Arbanasi. – V: Paleobalkanistika i starobalgaristika. Parvi esenni natsionalni cheteniya “Profesor Ivan Galabov”, V. Tarnovo, 1995].
- Вачев, Х.** 2003 – Х. Вачев. Археологически проучвания в с. Арбанаси. Църква „Св. Димитър“ и некропол. – АОР през 2002 година. София, 2003 [H. Vachev. Arheologicheski prouchvaniya v s. Arbanasi. Tsarkva „Sv. Dimitar“ i nekropol. – AOR prez 2002 godina. Sofiya, 2003].
- Вачев, Х., Станчева, М.** 2004 – Х. Вачев, М. Станчева. Проучвания на некропола при църквата „Св. Димитър“ в с. Арбанаси, Великотърновско. – АОР през 2003 година. София, 2004 [H. Vachev, M. Stancheva. Prouchvaniya na nekropola pri tsarkvata „Sv. Dimitar“ v s. Arbanasi, Velikotarnovsko. – AOR prez 2003 godina. Sofiya, 2004].
- Вачев, Х.** 2005 – Х. Вачев. Църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси (предварително съобщение) – В: Културните текстове на миналото. Носители, символи, идеи. IV. Текстовете в архитектурата и образи. София, 2005 [H. Vachev. Tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi (predvaritelno saobshtenie) – V: Kulturnite tekstove na minaloto. Nositeli, simvoli, idei. IV. Tekstovete v arhitekturata i obrazi. Sofiya, 2005].
- Вачев, Х., Станчева, М., Чокоев, И.** 2005 – Х. Вачев, М. Станчева, Ев. Чокоев. Проучвания на некропола при църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – АОР през 2004. София, 2005 [H. Vachev, M. Stancheva, Ev. Chokoev. Prouchvaniya na nekropola pri tsarkvata „Sv. Dimitar“ v Arbanasi. – AOR prez 2004. Sofiya, 2005].
- Вачев, Х.** 2006 – Х. Вачев. Църковният ансамбъл в Арбанаси. Варна, 2006 [H. Vachev. Tsarkovniyat ansambal v Arbanasi. Varna, 2006].
- Вачев, Х.** 2010 – Х. Вачев. Към въпроса за най-ранното църковно строителство в Арбанаси. – В: Великотърновският университет “Св. св. Кирил и Методий” и българската археология. Велико Търново, 2010 [H. Vachev. Kam vprasa za nau-rannoto tsarkovno stroitelstvo v Arbanasi. – V: Velikotarnovskiyat universitet “Sv. sv. Kiril i Metodiy” i balgarskata arheologiya. Veliko Tarnovo, 2010].
- Вачев, Х., Петракиев, И.** 2010 – Х. Вачев, Ил. Петракиев. Археологически проучвания в дворното пространство на църквата „Св. Димитър“ в Арбанаси. – АОР през 2009. София, 2010 [X. Vachev, I. Petrakiev. Arheologicheski prouchvaniya v dvornoto prostranstvo na tsarkvata “Sv. Dimitar” v Arbanasi. – AOR prez 2009. Sofiya, 2010].
- Гергова, И.** 1993 – Ив. Гергова. Ранният български иконостас. София, 1993 [Iv. Gergova. Ranniyat balgarski ikonostas. Sofiya, 1993].
- Гергова, И.** 1999 – Ив. Георгиева. Църквата на арбанашкия манастир “Успение Богородично” – Проблеми на изкуството, № 1, 1999 [Iv. Georgieva. Tsarkvata na arbanashkiya manastir “Uspenie Bogorodichno” – Problemi na izkustvoto, № 1, 1999].
- Гергова, И.** 2005 – Ив. Гергова. Църквата „Св. Георги“ в Арбанаси. – Проблеми на изкуството, № 3, 2005 [Iv. Gergova. Tsarkvata „Sv. Georgi“ v Arbanasi. – Problemi na izkustvoto, № 3, 2005].
- Гергова, И., Попова, Е., Генова, Е., Клисаров, Н.** 2006 – Ив. Гергова, Е. Попова, Е. Генова, Н. Клисаров. Корпус на стенописите в България от XVIII в. София, 2006 [Iv. Gergova, E. Popova, E. Genova, N. Klisarov. Korpus na stenopisite v Bulgariya ot XVIII v. Sofiya, 2006].
- Кил, М.** 2002 – М. Кил. Изкуство и общество в България през турския период. Преглед на икономическите, юридическите и художествени предпоставки за българското поствизантийско изкуство и неговото място в развитие на изкуството на християнските Балкани, 1360 – 1700. София, 2002 [M. Kil. Izkustvo i obshchestvo v Bulgariya prez turskiya period. Pregled na ikonomicheskite, yuridicheskite i hudozhestveni predpostavki za balgarskoto postvizantiysko izkustvo i negovoto myasto v razvitie na izkustvoto na hristiyanskite Balkani, 1360 – 1700. Sofiya, 2002].
- Коева, М.** 1977 – М. Коева. Паметници на културата през българското Възраждане. Архитектура и изкуство на българските църкви. София, 1977 [M. Koeva. Pаметници na kulturata prez balgarskoto Vazrazhdane. Arhitektura i izkustvo na balgarskite tsarkvi. Sofiya, 1977].
- Косева, Д.** 2007 – Д. Косева. Триптиси-поменици от Арбанаси. Велико Търново, 2007 [D. Koseva. Triptisipomenitsi ot Arbanasi. Veliko Tarnovo, 2007].
- Костов, Д.** 1959 – Д. Костов. Арбанаси. София, 1959 [D. Kostov. Arbanasi. Sofiya, 1959].
- Миятев, К.** 1965 – Кр. Миятев. Архитектурата в средновековна България. София, 1965 [Kr. Miyatev. Arhitekturata v srednovekovna Bulgariya. Sofiya, 1965].
- Николова, Я., Тунев, Т.** 1958 – Я. Николова, Тр. Тунев. Велико Търново. Пътеводител. София, 1958 [Ya. Nikolova, Tr. Tunev. Veliko Tarnovo. Patevoditel. Sofiya, 1958].
- Папазов, Д.** 1937 – Д. Папазов. Село Арбанаси. Лични спомени и събрани данни. – СбБАН, клон ИФ и ФО, 17 (XXXI). [D. Papazov. Selo Arbanasi. Lichni spomeni i sabrani dannii. – SbBAN, klon IF i FO, 17 (XXXI). 1937].
- Попгеоргиев, Й.** 1904 – Й. Попгеоргиев. Село Арбанаси. Историко-археологически бележки. – ПсБКД, XV, кн. 64, 1904 [Y. Popgeorgiev. Selo Arbanasi. Istoriko-arheologicheski belezhki. – PsBKD, XV, kn. 64, 1904].

Попова, Е. 2009 – Е. Попова. Стенописите от XVI и XVII в. в параклиса „Св. Георги” на храма „Св. Димитър” в Арбанаси. – Слово и образ, № 1, 2009 [E. Popova. Stenopisite ot XVI i XVII v. v paraklisa „Sv. Georgi” na hrana „Sv. Dimitar” v Arbanasi. – Slovo i obraz, № 1, 2009].

Попова, Е. 2009 – 2010 – Е. Попова. Иконографска програма на стенописите в църквата „Св. Димитър” в Арбанаси. (Предварителни бележки). – Известия на РИМ Велико Търново, 2009 – 2010 [E. Popova. Ikonografska programa na stenopisite v tsarkvata „Sv. Dimitar” v Arbanasi. (Predvaritelni belezhki). – Izvestiya na RIM Veliko Tarnovo, 2009–2010].

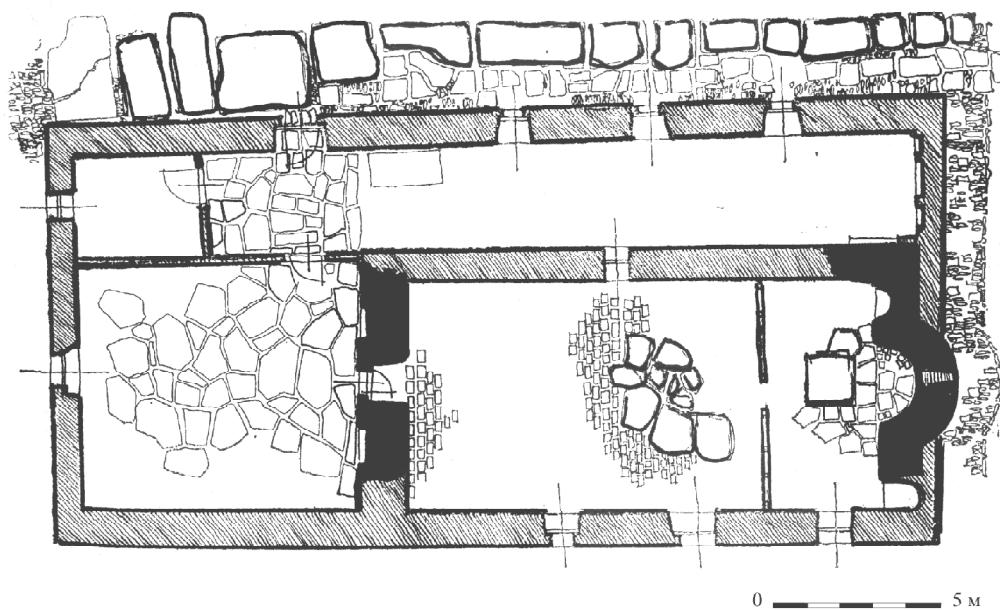
Ръцева, С. 2005 – Св. Ръцева. Църквата „Св. Атанасий” в Арбанаси и традициите на епирското ателие. София, 2005 [Sv. Ratseva. Tsarkvata „Sv. Atanasiy” v Arbanasi i traditsiite na epirskoto atelie. Sofiya, 2005].

Теофилов, Т. 1977 – Т. Теофилов. Архитектурно изследване на църквата „Св. Георги” в Арбанаси. – МПК, 3, 1977 [T. Teofilov. Arhitekturno izsledvane na tsarkvata „Sv. Georgi” v Arbanasi. – MPK, 3, 1977].

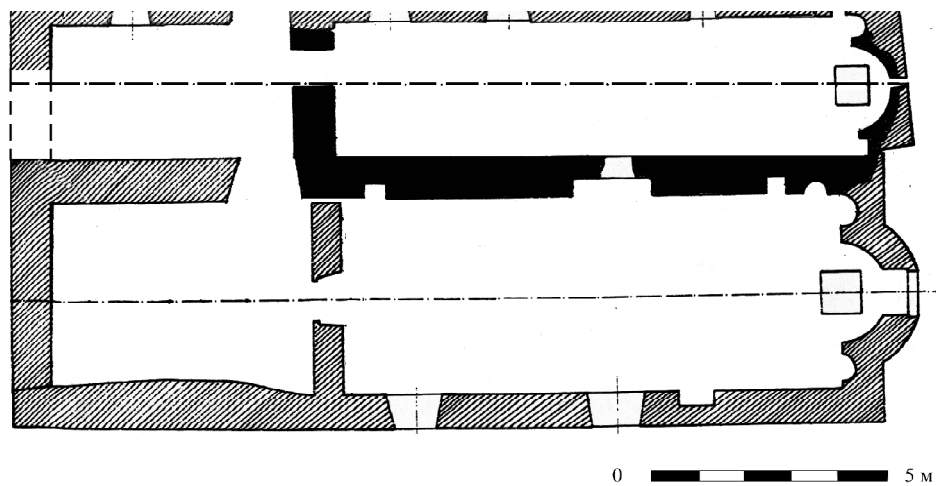
Тюпюнджиев, И. 1996 – Ив. Тюпюнджиев. Търновската митрополия през XVII и първата половина на XVIII в. В. Търново, 1996 [Iv. Tyutyundzhiev. Tarnovskata mitropoliya prez XVII i parvata polovina na XVIII v. V. Tarnovo, 1996].

Харитонов, Х., Чохаджиева, Г., Ръцева, С. 2003 – Х. Харитонов Х., Г. Чохаджиева, Св. Ръцева. Арбанаси. София, 2003 [H. Haritonov H., G. Chohadzhieva, Sv. Ratseva. Arbanasi. Sofiya, 2003].

Цонев, З. 1934 – Зв. Цонев. Манастирите и старинните църкви в село Арбанаси. Велико Търново, 1934 [Zv. Tsonev. Manastirite i starinnite tsarkvi v selo Arbanasi. Veliko Tarnovo, 1934].

Обр. 1. Църквата “Св. Георги”. План. (по Т. Теофилов).

Обр. 2. Храмът “Св. Димитър”. План с маркирани останки от ранната църква “Св. Георги” (по Х. Вачев).